

**НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СЕМАНТИКИ
ДІЄСЛІВ СХІДНОГО ПОЛІССЯ: ВИДИ І ФУНКЦІЇ ЖЕСТІВ**

doi: 10.12958/2227-2631-2019-2-41-53-64

Олена Холодъон,

*кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник відділу діалектології
Інституту української мови НАН України
<https://orcid.org/0000-0001-7546-6479>*

Статтю присвячено вивченню невербальних засобів як складника діалектної комунікації. Хоча в українській діалектології науковці акцентували увагу на важливості фіксації позамовних засобів передавання інформації під час записування діалектної мови, зокрема інтонації, темпу й сили мовлення, погляду, жестів, міміки, посмішки і т.п. (Г. Аркушин, П. Гриценко), і розглядали зв'язок вербального матеріалу з невербальними складниками тексту гри в східнословобожанських говірках (Г. Барилова), невербальні засоби серед конфліктогенних чинників діалектної комунікації (В. Папіш), указували на вживання суфіксальних інтенсифікаторів у вказівному займеннику *отакій* у зв'язку з можливістю супроводжувати усну розповідь розмірними жестами (В. Леснова), аналізу невербальних засобів, зокрема жестів, вираження семантики східнополіських дієслів не виявлено, що й зумовлює актуальність дослідження.

У розвідці описано види й функції жестів, які використовують діалектоносії Східного Полісся для передавання семантики дієслів, охарактеризовано особливості їх функціонування в діалектній комунікації. Дослідниця проаналізувала насамперед рухи рук (рухи ніг, голови, очей залучено як допоміжні для характеристики рухів рук) та виокремила емблематичні та ілюстративні жести. Під час номінації невербальні засоби нерозривні з вербальними, що називають „подвійним кодуванням”. Щодо вербальних засобів невербальні можуть виконувати власне номінативну (замінюють вербальну номінацію) та підсилювальну (доповнюють вербальну номінацію) функції. Емблематичні жести використовують у власне номінативній та підсилювальній функціях (сема ‘випити спиртний напій’). Ілюстративні жести зафіксовано в підсилювальній функції. Серед них виділено зображувальні (напр., семи ‘ходити сюди-туди без певної мети й напрямку’, ‘різати картоплю на круглі шматки’, ‘робити масло’, ‘розділяти шифер’); пояснювальні (напр., семи ‘ударити’, ‘пити спиртні напої’); розмірні (напр., семи ‘з’їсти багато, через міру’, ‘з’їсти мало, трохи’); вказівні (напр., сема ‘померти’); обрядові (напр., сема ‘починати ходити (про дитину)’); жести з наочною ілюстрацією (напр., семи ‘різати картоплю на шматки’, ‘терти буряк’, ‘різати яблуко на шматки’). Ілюстративні жести різняться залежно від позначуваної дії та можуть супроводжувати відповідні

повнозначні номінативні одиниці, прислівники *так*, *о́так*, *ома́ко*, *омако-о*, звуконаслідувальні слова.

Ключові слова: діалектна комунікація, діалектний текст, жести, невербальні засоби, східнополіські говірки.

The article is devoted to the study of non-verbal means as a component of dialectal communication. Although in Ukrainian Dialectology scholars have been focused on the importance of fixing extralinguistic means of information transmission in the process of dialectal language recording, in particular intonation, tempo and power of speech, gaze, gestures, facial expression, smile, etc. (H. Arkushyn, P. Hrytsenko) and have been examined the connection between the verbal material and the non-verbal components of the game text in the Eastern Sloboda dialects (H. Barylova), non-verbal means among the conflicting factors of dialectal communication (V. Papish), have been pointed to the using of suffixal intensifiers in the indicative pronoun *омакий* in connection with the opportunity to accompany the oral narrative with dimensional gestures (V. Liesnova), the analysis of non-verbal means, in particular gestures, of expression of the semantics of Eastern Polissian verbs is not revealed that determines the relevance of this study.

The paper describes the types and functions of gestures that are used by dialectal speakers of the Eastern Polissia to express the semantics of verbs, and characterizes their peculiarities in dialectal communication. The researcher analyzes the movements of the hands (movements of the head, eyes are involved as auxiliary to characterize the movements of the hands) and outlined emblematic and illustrative gestures. During the nomination, non-verbal means are inseparable with verbal, that is called „double encoding”. Regarding verbal means, non-verbal ones can have their own nominative (substitute verbal nomination) and amplified (complement verbal nomination) functions. Emblematic gestures are used in their own nominative and amplified functions (some ‘drink alcohol’). Illustrative gestures are fixed in the amplified function. Among them are pictorial (e.g., semes ‘to go here and there without a certain purpose and direction’, ‘to cut the potatoes with round pieces’, ‘to make butter’, ‘to divide the slate’), explanatory (e.g., semes ‘to beat’, ‘to drink alcoholic drinks’), dimensional (e.g., semes ‘to eat a lot, above measure’, ‘eat a little’), indicative (e.g., seme ‘to die’), ritual (e.g., seme ‘to begin to go (about child)’), gestures and gestures with a demonstration (e.g., semes ‘to slice a potato’, ‘to grate beetroot’, ‘to slice an apple’). Illustrative gestures differ depending on the designated action and may accompany the corresponding full meaning nominative units, adverbs *так*, *о́так*, *ома́ко*, *омако-о*, onomatopoeic words.

Key words: dialectal communication, dialectal text, gestures, non-verbal means, Eastern Polissian dialects.

Вступ. Серед пріоритетних проблем дослідження діалектної мови сьогодні окреме місце належить вивченню специфіки діалектної

комунікації й комунікативної поведінки діалектоносіїв. В акті діалектної комунікації твориться діалектний текст, який є різновидом мовного простору, відбиває реальне співвідношення елементів говіркової структури (Гриценко, 1996, с. 9); „цінність діалектного тексту визначають обсяг і якість інформації про складну організацію розмаїтого репертуару мовних одиниць говірок відповідного хронотопу, можливість виявлення на підставі текстів взаємодії мовних і позамовних (невербальних) засобів передавання змістів, модальностей, конотацій, визначення залежностей актів мовлення від позамовного середовища та умов мовлення, експлікації в словоладі й характері текстотворення діалектної особистості з її індивідуальними лінгвальними, часовими, освітніми, соціокультурними особливостями” (Гриценко, 2015, с. 102 – 103). Це зумовлює актуальність вивчення різних шарів інформації діалектної комунікації, зокрема невербального коду. Ключовим у контексті вияву та аналізу діалектних невербальних засобів (НЗ) є усність та спонтанність діалектного мовлення, оскільки вони „прив’язані до умов спілкування; декодуються „тут і тепер” у межах конкретного контексту і ситуації; неінтенціональні, спонтанні” (Бацевич, 2016, с. 59).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На фіксацію НЗ під час записування діалектного мовлення вказували Г. Аркушин, П. Гриценко, зазначаючи, що „важливими є супровідні до вербальних текстів (чи окремих його елементів) коментарі, що описують контекст формування висловлювань, указують на характер і зміст позамовних засобів передавання інформації, на обставини, реагування, на які провокують репліки, зауваги діалектоносія” (Гриценко, 2015, с. 103 – 104), що „для характеристики всього зв’язного мовлення важливі інтонація, темп і сила мовлення”, а також погляд, жести, міміка, посмішка (Аркушин, 2011, с. 5 – 6), зокрема в праці „Голоси з Волинського Полісся” Г. Аркушина серед коментарів до діалектних текстів подано інформацію про жести й міміку діалектоносіїв („покрутила головою”, „підійшла ближче до дороги”, „примруживши очі”, „показує вказівним пальцем лівої руки”, „підтвердила кивком голови”, „сміється” та ін.) (Аркушин, 2010).

Поряд з описом різних способів назв ігор у східнословобожанських говірках Г. Барилова проаналізувала зв’язок вербального матеріалу з невербальними складниками тексту гри – акціональним, реалемним, агентивним, темпоральним та ін. Дослідниця зробила висновок, що традиційна народна гра в українських східнословобожанських говірках та її опис – це культурний текст, у якому вербальні й невербальні складники перебувають у відношеннях кореляції – співвіднесеності, відповідності, взаємозв’язку. Вербальний план народної гри доповнюють складники, пов’язані з діями учасників гри, денотатами, які використовують у грі, назвами учасників (Барилова, 2009).

Невербальні засоби серед конфліктогенних чинників комунікації в говірці с. Нижні Ворота Воловецького району Закарпатської області проаналізувала В. Папіш, описуючи зневажливі жести, погляди,

інтонацію, підвищення тону, особливий темп мовлення, які призводять до виникнення конфліктної ситуації чи відкритого конфлікту, порушують норми й правила культури мови, негативно впливають на адресата та не сприяють психологічному комфорту (Папіш, 2016).

В. Леснова вживання суфіксальних інтенсифікаторів у вказівному займеннику *отакій* пов'язує з можливістю мовця супроводжувати усну розповідь жестами, завдяки чому цей займенник може передавати великий або малий розмір об'єкта (Леснова, 2014, с. 94).

Мета статті – проаналізувати види й функції жестів, які використовують діалектоносії Східного Полісся для передавання семантики дієслів, звернути увагу на особливості їх функціонування в діалектній комунікації.

Методи дослідження. У статті використано *описовий метод*, за допомогою якого репрезентовано покласифікований зібраний *польовим методом* діалектний матеріал, записаний авторкою в Чернігівській та Сумській обл. протягом 2009 – 2015 рр. Для аналізу невербальних засобів вираження семантики східнополіських дієслів використано *дистрибутивний метод*, що став основою для виявлення специфіки діалектної комунікації.

Виклад основного матеріалу. Діалектна дієслівна семантика Східного Полісся реалізована номінативними одиницями різної структури: однослівними дієсловами, дієслівними словосполученнями, компаративами, пропозитивними одиницями, дискурсивними одиницями, які виражають цілісні поняття, напр., 'іти', 'говорити', 'різати', 'готувати', 'бити', 'їсти', 'пити' (Холодьон, 2017). Під час номінації різних дій поряд з вербальними засобами діалектоносії використовують невербальні. Нерозривність цих складників, можливість взаємних переходів, трансляцій, їх поєднання називають „подвійним кодуванням” (Селіванова, 2006, с. 244).

Жести – знакові рухи рук, ніг, голови, рухи тіла, пози, а також мімічні рухи (Крейдлин, 2002, с. 10, 43; Николаева, 2004, с. 48). Жести поділяють на емблематичні, ілюстративні й регулятивні (Крейдлин, 2002, с. 79 – 84; Григорьева, 2001, с. 183; Николаева, 2004, с. 50). Ілюстративні жести класифікують на дейктичні (вказівні), зображувальні, кінетичні удари та ілюстративні регулятори. Найпоширеніші жести – це ілюстративні, які спрямовані на передачу інформації, супроводжують якийсь мовленнєвий фрагмент і пов'язані зі змістом слів; їхня кількість збільшується в умовах неформального спілкування, коли мовець не переймається про враження, яке справляє на інших, і коли реакція слухача показує його нерозуміння сказаного. У поєднанні ілюстративних жестів з дієсловами основну роль відіграє семантика; найчастіше це дієслова, що описують дії або стани з конкретною просторовою реалізацією (Николаева, 2004, с. 52 – 63).

Щодо вербальних засобів невербальні можуть виконувати функції:

- 1) власне номінативну (замінює вербальну номінацію);

2) підсилювальну (доповнює вербальну номінацію) (Земичева, 2016, с. 142; див. також Бацевич, 2016, с. 61; Крейдлин, 2002, с. 61 – 63).

Під час записування діалектного матеріалу експлораторка часто використовувала НЗ, щоб унаочнити питання. У розвідці проаналізуємо ті НЗ, які застосовували діалектоносії для номінації дій, і розглянемо насамперед рухи рук (рухи голови, очей використовуємо як допоміжні для характеристики рухів рук). П'ять

У власне номінативній функції вживають жест постукування по горлу або прикладання руки до горла на позначення семи 'випити спиртний напій' (Бл, Блк, Вв, Дд, Ів, Кпт, Кр, Крп, Мл, Пр, Рт, СД, Смч, Спс, СР, Шп, Яд):

[Інф.]: – За¹роб'иш / с'єї ¹м'іс'єц ¹м'єн'єї на тої ¹м'іс'єц ¹бол'єї / но са¹б'і на прап'ітан'їє ти за¹роб'иш // їак н'є ¹буд'єш с'уди [показує жест постукування по горлу] // (СР), а також використання жесту вказування на пляшку горілки:

[Інф.]: – У¹же ш ти за¹кусила т¹рошки / да¹вай у¹же [показує на пляшку горілку] // ти са¹б'і ¹будєш нали¹ват'? // (Яд).

Водночас жест постукування по горлу або прикладання руки до горла часто має й підсилювальну функцію, коли, напр., на позначення пропозиції піти випити в східнополіських говірках його використовують у поєднанні з номінативними одиницями: да¹вай ко¹што¹нем (Рт), да¹вай ка¹што¹н'ом (Кр), пош¹ли хл'об¹нем (Дд), да¹вай п'єка¹н'ом (Вв, Кр), па¹ш¹л'і ¹жах¹н'ем (Мл), да¹вай на¹в'єрн'ем (Кр). Жести постукування по горлу або прикладання руки до горла відносимо до емблематичних, оскільки вони можуть мати самостійне лексичне значення, здатні передавати смисл незалежно від лексичного контексту й за ними закріплене стандартне використання (Николаева, 2004, с. 50).

У номінативній функції діалектоносії також застосовують указівний жест на позначення смерті людини, зокрема поєднують відзайменниковий прислівник з жестом вказування вверх рукою й головою: мє¹н'і с'коро ¹може туд¹а (СД). У підсилювальній функції – вказівку очима та рукою в напрямку цвинтаря: її¹ по¹ра ўже до¹дому (Рт). Ці жести мають евфемістичний характер, оскільки у свідомості східнополіських діалектоносіїв смерть пов'язана з небезпекою, негативними переживаннями та зазнає табуїзації (Холод'юн, 2018).

У підсилювальній функції найпоширенішими є зображувальні жести, які дублюють або доповнюють висловлювання, роблять його більш зрозумілим і супроводжують повнозначну номінативну одиницю, напр.:

1) сема 'пересування п'яної людини ногами':

[Інф.]: – Ша¹л'таї-бал'таї // їд'єт' туд¹и-и / с'уд¹и-и [показує рукою хвилясту лінію] // і ¹потица ўпа¹д'єт' / і ¹зас'н'є // (Шп);

2) сема 'ходити сюди-туди без певної мети й напрямку':

[Екс.]: – По селу ото без діла. Чого ото по селу...?

[Інф. 1]: – Е¹ге / ка¹била за ¹д'ілам мале ла¹ша без ¹д'іла //

[Екс.]: – Що?

[Інф. 1]: – Ла¹ша / ла¹ша //

[Інф. 2]: – Ну от / дер¹жим ми кан¹'а / ка¹билу // нара¹дилос¹, напла¹дилос¹ у нас ла¹ша // ка¹билайу па¹йіхали шос¹ ізра¹бит¹ / а ла¹ша сл¹'ідам за возам бе¹жит¹ / дак ка¹жут¹ ка¹била за д¹'ілам іде шчос¹, ра¹бит¹ / а ла¹ша без д¹'іла іде //

[Екс.]: – То це і про п'яного так кажуть?

[Інф. 1]: – Ну-у / і п¹яни ж так са¹мо / шо па¹шоу¹ туди / па¹шоу¹ туди [показує головою та рукою різні напрямки] / па¹шоу¹ // чо¹го ти ходиш? // йак ка¹била за д¹'ілам / а ла¹ша без д¹'іла // (Кпт);

3) сема 'випити спиртний напій одномоментно': відповідні рухи головою та рукою, що супроводжують номінації раз! і в¹'іл'іу чарку у¹ горло (Смч), л¹'інуу адразу і ус¹'о (Шп), наче набуртам раз! (Крп), раз! і нема чарки (Уш), перехилиу і ус¹'о (Гд), раз! і ус¹'о (Яд), вил¹:еу і ус¹е (Бл):

[Екс.]: – Буває таке, що беруть чарку і за один раз?

[Інф. 1]: – Ого глитануу! // у нас так'ііе бу¹вайут¹ шо рот аткрило / ва¹но да¹же н'е... / ну пан'імайте ва¹но не ка¹у¹тайе а так / проста вил¹:еу і ус¹е [показує головою і рукою] // о¹це глитануу йак шчо? //

[Інф. 2]: – Йак шланга¹йу висипа¹у спірту // спірту висипа¹у і не зна¹йе чи ч¹вертка чи поул'ітра // йак па¹вело дак па¹вело / і дос¹ і ви¹воде // (Бл).

Часто зображувальні жести вживають із прислівниками так, о¹так, ота¹ко, ота¹ко-о, що є вербальними виразниками відповідної дії; роль НЗ при цьому зростає, напр.:

1) сема 'різати картоплю на круглі шматки':

[Інф.]: – А то ж йак ц¹'іла картоп¹лина іе / дак мо¹жна ій'іі по¹жарит¹ так йак блин¹чиками ота¹ко [показує руками спосіб] / пор'ізат¹ круглен¹'ко / о-о / і на обидв'і с¹торони по:б¹жар'уват¹ // (Блк);

2) сема 'різати картоплю на продовгуваті шматки':

[Екс.]: – А що ще можна? Картоплю можна смажити...

[Інф.]: – Борш¹чиком то¹же ж мо¹жна пок¹ришит¹ / по¹жарит¹ // і жари¹мо / туши¹мо... //

[Екс.]: – Борш¹чиком кришить?

[Інф.]: – Ну борш¹чиком // це зна¹йеш йак борш¹чиком? // це ж так йак на борш¹ч бур'ак кришат¹ / так і картошку у тої / по¹жарит¹ то¹же //

[Екс.]: – То „борш¹чиком кришить” – це дрібно так кришите?

[Інф.]: – Ну о¹це ди¹вис¹ / о¹це на¹приклад ота¹ко-о / о-о / ота¹ко-о [показує руками спосіб] // о¹це борш¹чиком назива¹йе¹ц':а / ота¹ко // о¹це назива¹йе¹ц':а борш¹чиком так //

[Екс.]: – Це продовгуватими частинами. Зрозуміла.

[Інф.]: – О¹це борш¹чиком назива¹йе¹ц':а так // (Блк);

3) сема 'робити масло':

[Інф.]: – Масло / молоко / стаўл'айут' банку одну другу / три чотири чи скил'ко / пудоб'йец':а пуд верх / поскидають' отой вершок / а тод'і / у тепле м'істо постаўл'ат' у пійч / воно трошки пуд'париц':а // тод'і висипають' у пл'ашку або у йакус' посуду / ў кострул'у / колот'ат' / **отак** [показує руками] // оту сироватку шо од'ц'ідили холодно / добавит' // воно начинайє зби'вац':а-зби'вац':а / мален'ки сперва зрудочки / а тод'і / бил'шен'ки / тод'і ўже готова зрудка масла // (Спс);

4) сема 'пересування дуже п'яної людини ногами':

[Інф.]: – Па забору їде / **отак-о** руками [показує руками відповідні рухи] / держиц':а і сунец':а // (ЛГ);

5) сема 'падати (про п'яну людину)':

[Інф.]: – П'яний / пр'амо не получаец':а / п'яний [сміх] // воно тод'і бежит' // бежит'-бежит'-бежит'-бежит' [пришвидшена інтонація] гур! // пудимец':а / постійт' / постійт' / похитайец':а і дал'ше зноў бежит' / і руки ўпер'од / бо знайє / шо зараз буде падат' // **отак** п'яни ход'ат' / або на буюк покотиц':а і ноги заде'ре / або пр'амо носом / оце не даўно один у с'н'іг **отак-о** [показує відповідний жест падіння] // ішоў-ішоў а тод'і ж поко'тиўс'а руки так [показує руки перед собою] / а лицем же **отак** у с'н'і-і-іг [показує в поєднанні з увиразненням голосу] // ой думайу за'чахне / мороз веле'чен:ий / а негде ж не духа // (СД);

б) сема 'розділяти шифер':

[Інф.]: – Вот прим'ерна / м'ін'е нада не два л'іста кришу с'д'елат' а / у два с пала'в'інай / мн'е нада п'ер'ерубуват' л'іст //

[Екс.]: – Чим рубали?

[Інф.]: – Чим рубали? // рубали бол'шинство так'ііе / ото йес'т' / п'ечнийе так'ііе к'ірк'і // ... //

[Екс.]: – Він більший, ніж молоток?

[Інф.]: – Н'е-е // даже іш'че і л'охийй може / патаму шо йім часто приход'іц':а тейе / рубат' **отак** [показує – часто стукає] // ... // вот так'ім інструментам // і ото так йак начинайут' із кан'ца / вот ета лист / мн'е нада п'ер'ес'ект'і **отак** [показує – перерізати наполовину] // значит' нам'етиў отам ш'нуром [показує як потрібно намітити] / і ото тим гастр'аком тим і дес' р'адишком ізс'ек'е і так л'ог'ін'ка даўб'еи-даўб'еи-даўб'еи-даўб'еи [показує, як потрібно стукати; пришвидшена інтонація] / можна через поўсан'т'іметра / на ўтаке растайан'ііе прапус'кат' і ўс'о // патом наж'меш [показує, що потрібно ніби розламати навпіл] / ва'но раз! / перела'маўс'а // (МБ) та ін.

У східнополіських говірках на позначення семи 'доїти' зафіксовано використання зображувальних жестів у поєднанні зі звуконаслідувальними словами бух!-бух!-бух!-бух!, що, як і прислівники **отак**, **отак**, **отак-о**, є вербальними виразниками відповідної дії:

[Інф. 1]: – А то глечики були // то куди зливали слабе молоко // то було ота-ак [показує пальцями товщину] вери́ка і бил'ше / а це о́с'о на два пал'ці // те йа́ке за грош'і // так о́це ў глечиках // витерла йа корову // ти не ўм'йеш же отак до́йт'? // ко́рову / с'іла / йа і ў колгосп'і до́йла // ўз'ала о́с'о двома руками / бух!-бух!-бух!-бух! [показує руками як треба дойти; пришвидшена інтонація] / йак йе ко́рова // йа й'йі уу́йазала ногу // йа страи́на була / у то́му // (Дд). Зображувальні жести допомагають комунікантам передати нову й важливу інформацію (Николаева, 2004, с. 65).

Для ліпшого розуміння діалектоносії можуть використовувати жести:

- з наочною демонстрацією способу виконання дії, напр., на позначення сем 'різати на шматки картоплю', 'терти буряк', 'різати на шматки яблуко':

[Екс.]: – Як Ви кришите картоплю?

[Інф.]: – Ну ва́но ж у боршч ка́н'ешна не кр'іпка буйна т́реба / йа ос' пака́жу // [діалектоносій пішла, принесла картоплю й показує відповідні дії] / о-о / па́чистите / і йа ўтак зразу раз [ріже картоплину на частини] / раз [кришить різані частини] / о-о / і ўце у боршч отак ізразу //

[Екс.]: – Це буйно чи ні?

[Інф.]: – О́це саме харош // ва́но ж картошка дак ва́на ж развар'уец:а // а бурак на тертушку / на ту шо о́то / вочка здоровийе // йа от пака́жу // от вам ди́в'іц:а / карта́плину бере́те [показує] і зразу [тре картоплину на тертці] // це бурак так // (Кч);

[Екс.]: – Коли яблука хочуть посушити, як вони покришені?

[Інф.]: – На узвар то //

[Екс.]: – Як Ви їх ріжете?

[Інф.]: – [пішла, принесла яблука, ніж, відро] Йак йіх р'ізат'? // йа р'іжу так [бере яблука і показує] у́же ж / о́це от йа́блуко дак йа / о-о / отак [показує як різати] // це каров'і / о́це ўже вирезайу червеки / дак це ўже / о-о / на ма́лен'кийе [показує] // (Блс)

- з наочною демонстрацією зняття виконуваної дії, напр., сема 'проціджувати молоко':

[Інф.]: – Із до́йниц'і о́с'о ма́рл'йіка [пішла, принесла і показує] де йе тейе спе́ц'іал'на ма́рл'йіка // йа ўз'ала / хоп! про́ц'ідила [показує як треба класти тканину] по́ставила // (Дд),

- з наочною демонстрацією результату виконуваної дії, напр., сема 'різати м'ясо на шматки':

[Інф.]: – Ми йак св'іжи́ну о́це робимо / дак так'іми ку́сочками рубайемо //

[Екс.]: – А чим рубаєте?

[Інф.]: – Со́к'іро́у // ... // ко́с'т' рубайец:а так'іми м'елк'іми ку́сочками // йа он пака́жу шчас // [пішла, принесла з холодильника

й показує] / о-о / оце так'іми ку'сочками // ми так'іми п'лахами не к'ідаємо // оце так'і ку'сочк'і // хот' у суп / хот' у борщ // (Сл).

У говірках зафіксовано використання жестів, які пояснюють повнозначну номінацію, напр.:

1) сема 'ударити':

[Інф.]: – Дак йон іш'че нап'йец:а / да ў'голаву па'д'ів'іц:а //

[Екс.]: – Як це „падівіцца”?

[Інф.]: – Да так же [показує удар по голові] // п'рийд'е п'йаниї / дак ти ж н'е уд'ержис':а / с'ерце твайе н'е ... // раз'с'од'н'і п'ришоў так'її / заўтра п'ришоў так'її / па'заўтра // дак т'реба шос' ка'зат' / шо йак с'е шо с'е ж нам ра'б'іт' / йак же ва'но буд'е // дак іш'че / са'ром'іш // (СР);

2) сема 'пити спиртні напої':

[Інф.]: – У'мене йе од'на ку'ма / шо гор'ілку жу'йе //

[Екс.]: – Це як?

[Інф.]: – Во'на йі'йї не п'йе // уз'ала 'капел'ку / то'д'і ос' [показує, ніби жує горілку в роті] // во'на то'б'і не п'ече? // а во'на жу'йе // оце ка'жу і гор'ілку роз'жову'є // (Івн).

У східнополіських говірках зафіксовано розмірні жести, які доповнюють основну вербальну номінацію, так, жести можуть указувати на найвищий ступінь вияву ознаки виконуваної дії, напр., 'з'їсти багато, через міру':

[Інф.]: – На'йіус'а шо о'тут ста'йіт' [показує жест біля горла] // (Сд);

[Інф.]: – Налу'пиус'а п'ід'саму'заўйазку [показує жест біля горла] // (Гж)

або найменший – 'з'їсти мало, трохи':

[Інф.]: – 'Хочец:а мн'е з'йес'т' / дак йа там с'тол'к'і вот із'йела [показує кількість пальцями] ус'о у'же / га'тове / йа ў'же пай'адала йа'го // (Мл).

Розмірні жести також можуть застосовувати, щоб показати розмір, товщину моркви, капусти, картоплі, м'яса тощо під час розповіді, напр., про приготування борщу, способи нарізання різних продуктів:

[Екс.]: – А моркву спочатку яку берете – велику чи маленьку?

[Інф.]: – Н'і-е-е / ну с'ред'н'ен'ку / ну о'так таўшч'інойу [показує товщину] і дл'інойу ж о'тако-о [показує довжину] // (Зм);

[Екс.]: – А з капустою Ви що робите? Велику берете чи маленьку?

[Інф.]: – Н'і-е-е / не'велику / о'так ди'вис' / о'такий ка'чанчик [показує розмір] і пала'вину // (Зм);

[Екс.]: – Що Ви з картоплею робите?

[Інф.]: – Дв'і карта'шини о'такихо'во [показує розмір] / то'же па'р'іж // (Зм);

[Екс.]: – То скільки треба м'яса?

[Інф.]: – Ну йа ж та'б'е ка'жу / шо йак'і ж чу'гун ти 'вар'іш чи кастру'л'у чи п'ат' л'ітраў / дак на п'ат' л'ітраў нада ж во [показує

руками розмір] с'кол'к'і к'інут' / а йак дв'е дак і во [показує розмір] с'кол'к'і ж // (Вв).

У східнополіських говірках діалектоносії використовують обрядові жести, напр., на позначення обрядодії 'починати ходити (про дитину)' – коли дитина зробила свій перший крок – обрядовий жест перерізування пут як частина соціалізуючого етапу родильного обряду (див. Тищенко, 2012). Цей жест спрямований на полегшення оволодіння дитиною навичками ходи; виконують рукою або ножицями / ножем перед дитиною або між її ногами (Вв, Гж, Ів, Мл, Пр, Яц):

[Інф.]: – Каже / йак пашло / о-ої у'же Вал'а пашла / скар'ей-скар'ей н'ес'і нож нута п'ер'ер'езат' //

[Екс.]: – А для чого?

[Інф.]: – Ну так у'же учуц'а / так'їй йак'іс' / вот йа і не знайу / того шо / йак д'їт'а п'ервий раз ступнуло разоў скул'ко / скажи / нажом так [показує рукою внизу між ногами] п'ер'ар'еже // йак йано мало було н'е хад'їла / значит' йано йак путанайе було / а то йак нута п'ер'ер'езат' / йано у'же паб'егла / пашло хад'їт' // так кажут' // (Вв);

[Інф.]: – От диб-диб / хр'ешчик п'ер'ер'езаў і паб'егло д'їт'а // ... // вот ід'ет' / туп / туп / а йа йего хр'ешчикам п'ер'ер'езу да паб'аг'їт' б'їстр'ей [показує ніби перерізує в повітрі хрестик перед дитиною] // ... // дак кажут' нута п'ер'ер'езайут' / називайут' у нас нута п'ер'ер'езат' // шоб ва'но пашло / хад'їла / нута п'ер'ер'езайут' // йак он кан'а нутайут' так і д'їт'а / нута п'ер'ер'езат' // (Мл).

На основі зафіксованого матеріалу, спрямованого виявити засоби вираження дієслівної семантики, цей обрядовий жест – ілюстративний, проте в говірці може функціонувати як емблематичний без вербального супроводу в закріпленій за ним стандартній ситуації.

Висновки. Отже, вивчення невербальних засобів вираження семантики дієслів Східного Полісся є обов'язковим для всебічного пізнання системи діалектної мови. У дослідженні виокремлено емблематичні жести у власне номінативній та в підсилювальній функціях (сема 'випити спиртний напій') та ілюстративні, які використовують у підсилювальній функції, зокрема зображувальні (напр., семи 'пересування п'яної людини ногами', 'ходити сюди-туди без певної мети й напрямку', 'різати картоплю на круглі шматки', 'різати картоплю на продовгуваті шматки', 'робити масло', 'розділяти шифер'), пояснювальні (напр., семи 'ударити', 'пити спиртні напої'), розмірні (напр., семи 'з'їсти багато, через міру', 'з'їсти мало, трохи'), вказівні (напр., сема 'померти'), обрядові (напр., сема 'починати ходити (про дитину)') жести, жести з наочною ілюстрацією (напр., семи 'різати картоплю на шматки', 'терти буряк', 'різати яблуко на шматки'). Ілюстративні жести різняться залежно від позначуваної дії та можуть супроводжувати відповідні повнозначні номінативні одиниці, прислівники так, отак, отако, отако-о, звуконаслідувальні слова.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні інших невербальних засобів вираження семантики дієслів Східного Полісся, українських говорів загалом, оскільки дослідження й опис діалектного невербального коду є одним зі шляхів поглиблення знань про діалектну мову, про особливості української діалектної картини світу та специфіку реалізації діалектної дієслівної семантики.

Список обстежених населених пунктів

Бл – с. Блистова, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.; Блк – с. Билка, Коропський р-н, Чернігівська обл. (до 2016 р. с. Червоне (Чв)); Вв – с. Вовна, Шосткинський р-н, Сумська обл.; Гд – с. Городище, Коропський р-н, Чернігівська обл.; Гж – с. Гужівка, Ічнянський р-н, Чернігівська обл.; Дд – с. Дідівці, Прилуцький р-н, Чернігівська обл.; Зм – с. Змітнів, Сосницький р-н, Чернігівська обл.; Ів – с. Івот, Шосткинський р-н, Сумська обл.; Івн – с. Іваниця, Ічнянський р-н, Чернігівська обл.; Кпт – с. Кіпті, Козелецький р-н, Чернігівська обл.; Кр – с. Кренидівка, Середино-Будський р-н, Сумська обл.; Крп – с. Карпилівка, Козелецький р-н, Чернігівська обл.; Кч – с. Кучинівка, Щорський р-н, Чернігівська обл.; Лт – с. Литвиновичі, Кролевецький р-н, Сумська обл.; МБ – с. Марчихина Буда, Ямпільський р-н, Сумська обл.; Мл – х. Молчаново, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.; Пр – с. Перемога, Глухівський р-н, Сумська обл.; Рт – с. Реутинці, Кролевецький р-н, Сумська обл.; СД – с. Салтикова Дівиця, Куликівський р-н, Чернігівська обл.; Сд – с. Сядрине, Корюківський р-н, Чернігівська обл.; Сл – с. Слоут, Глухівський р-н, Сумська обл.; Смч – с. Смичин, Городнянський р-н, Чернігівська обл.; Спс (Лн) – с. Спаське, Кролевецький р-н, Сумська обл. (до 2016 р. с. Ленінське (Лн)); СР – с. Стара Рудня, Щорський р-н, Чернігівська обл.; Уш – с. Ушня, Менський р-н, Чернігівська обл.; Шп – с. Шептаки, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.; Яд – с. Ядути, Борзнянський р-н, Чернігівська обл.; Яц – с. Яцине, Путивльський р-н, Сумська обл.

Література та джерела

- Аркушин, Г. (2010). *Голоси з Волинського Полісся*. Луцьк, 542 с.
- Аркушин, Г. Л. (2011) Українські діалектні тексти (до питання методології). *Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. № 1. С. 3 – 8.
- Барилова, Г. К. (2009). *Кореляція вербальних і невербальних складників у традиційних народних іграх (на матеріалі українських східнословобожанських говірок)*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Луганськ, 20 с.
- Бацевич, Ф. (2004). *Основи комунікативної лінгвістики*. К., 344 с.
- Григорьева, С. А., Григорьев, Н. В. & Крейдлин, Г. Е. (2001). *Словарь языка русских жестов*. М. – Вена, 256 с.

- Гриценко, П. Ю. (1996). Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок. *Говірки Чорнобильської зони: тексти* (С. 7 – 15). К.: Довіра.
- Гриценко, П. Ю. (2015). Інформаційний простір діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* (С. 100 – 118). К.: КММ.
- Земичева, С. С. (2016). Невербальные средства обозначения восприятия и ощущений в речи диалектной языковой личности. *Сибир. филол. журн.* № 4. С. 142 – 151. URL: http://www.philology.nsc.ru/journals/spj/pdf/2016_4/13.pdf
- Крейдлин, Г. Е. (2002). *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык*. М., 592 с.
- Леснова, В. (2014). Оцінка в діалектному тексті: засоби інтенсифікації. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту імені Лесі Українки. Сер.: Філологічні науки. Мовознавство.* № 2. С. 93 – 97.
- Николаева, Ю. В. (2004). Функциональные и семантические особенности иллюстративных жестов в устной речи (на материале русского языка). *Вопр. языкознания.* № 4. С. 48 – 67.
- Папіш, В. (2016). Мовні конфліктогени у говірці с. Нижні Ворота Воловецького району Закарпатської області. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства.* Вип. 21. С. 120 – 123.
- Селіванова, О. (2006). *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Полтава, 716 с.
- Тищенко, Т. (2012). Консервація обряду в фразеологізмі. *Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Сер.: Філологія.* Вип. 66. С. 96 – 100. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/jspui/bitstream/6789/1678/1/KoInservaciyaobryady.pdf>
- Холодьян, О. М. (2017). *Семантична варіативність дієслівної лексики в східнополіському діалекті*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. К., 18 с.
- Холодьян, О. М. (2018). Евфемізми як чинник лексичної варіативності у східнополіських говірках (на матеріалі дієслівної лексики). *Діалектологічні студії. 11: Слово – словник – корпус* (С. 186 – 197). Л.

Стаття надійшла до редакції 19.07.2019 р.

Прийнято до друку 23.07.2019 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.